

Tanárok korfordulón

Keller Márkus: A tanárok helye. A középiskolai tanárság professzionalizációja a 19. század második felében, magyar–porosz összehasonlításban. L’Harmattan – 1956-os Intézet, Budapest, 2010. 288 oldal

Az összehasonlító történeti munkák elkészítése elméleti, módszertani, nem utolsósorban pedig forráskritikai és fogalmi szempontból általában nagyobb kihívást jelent egy történész számára, mint egy hagyományos történeti feldolgozásé. Nem nehéz ezt elgondolni, hiszen – hogy csak egy nehézséget említsünk – legalább két történeti kontextus alapos ismeretét és kölcsönös kezelésének kompetenciáját kívánja meg. Ugyanakkor minden elméleti és módszertani csiszoltság hiábavaló, ha nem támasztható alá, nem igazolható jól sikerült munkákkal. Ha ez így van, akkor Keller Márkus műve mindenképpen erőteljes érvet szolgáltat e történeti diszciplína legitimitása és dinamikussága mellett. Már az ismertető elején leszögezhetjük, hogy a szerző munkája maradéktalanul megfelel a legmagasabb szintű összehasonlító történetírással szemben támasztható kritériumoknak. Keller Márkus tanári professzionalizációra vonatkozó, igen széleskörű hazai és németországi kutatómunkájának első összegzése a 2009-ben az ELTE-n megvédett doktori disszertációja volt. E kötet az értekezés átszerkesztett változata. A szerző azt az első látásra túl tágnak tűnő kérdést kívánja megválaszolni, hogy újraértelmezhető-e és ha igen, milyen mértékben a kelet-közép-európai modernizáció folyamata egy konkrét történeti összehasonlítás, a porosz és magyar középiskolai tanárság professzionalizációjának elemzése során. A munka célja a modernizációs minták felülvizsgálata, ahol a professzionalizációs pályák egyrészt a sikeres

kelet-közép-európai modernizáció indikátorai, másrészt a modernizáció sokféleségét reprezentálják. Vizsgálatának eredményét s fő tézisének már könyve közepén megelőlegezi: „A lassan kirajzolódó professzionalizációs minták és a szakmai énképek különbözősége sokkal inkább a társadalomszerkezet és az állami hatalom korlátainak két ország közötti differenciájában rejlik.” (142. old.) Keller Márkus szerint elsősorban tehát nem temporális eltérésekről, megkétszerezésről volt szó. Fő következtetésének jelentősége a térség professzionalizációjával kapcsolatban a történeti kutatás által korábban megfogalmazott *backwardness* tézis cáfolata. A megkétszerezés elméletének tanári hivatást illető koncepciója szerint Kelet-Közép-Európa Nyugat-Európával szembeni lemaradása három fő területen érhető tetten: a központi egyesület hiányában, az állammal szemben kialakult érdekképviselet gyengeségében, valamint a professzionalizáció és nemzeti identitás kialakulásának szoros összekapcsolódásában. A munka szerkezete és alkalmazott módszerei e korábbi tézis cáfolatának alátámasztását szolgálják, s egyben az értelmiség fogalmának újraértelmezését is lehetővé teszik a két országot illetően.

A kötet szerkezete alapvetően az összehasonlító aspektusokra épül a tanári professzionalizáció egyes területeinek vizsgálatán keresztül. A szerző három fő kérdéskört elemez, melyek a tanulmány külön részeit képezik: (1) a tanári egyesületek tevékenységét, valamint a speciális tudás és kompetencia megszerzésének módjait befolyásoló szerepüket; (2) a tanári énkép és szakmai etika alakulását mint a hivatássá válás egyik konstituens velejáróját; (3) állam és tanárság viszonyát s ehhez kapcsolódóan a szakmai autonómia védelmét. A jó érzékkel kiválasztott specifikus elemzési szempontok társadalomtörténetileg lényegesek, rajtuk keresztül a két

oktatási rendszer számos hasonlósága mellett különbségei is megragadhatók. A munka összehasonlító perspektívája tehát gazdagítja a kérdést eddig taglaló pedagógiatörténetet is, melyről mind német, mind pedig magyar viszonylatban inkább alapkutatások állnak rendelkezésre. Mindazonáltal az egyes fejezetek önállóan is megállnak, mivel Keller Márkus kellő hangsúlyt fektet az eddig alig vizsgált területek empirikus feltárására és kutatására is, amit ugyanakkor kiválóan képes ötvözni az összehasonlítás szempontjaival, különösen a magyarországi pedagógiai diskurzus némettel való összevetése során. Ám nem csupán komparatív látásmódja és analitikája miatt számít újdonságnak a szerző műve, hanem azért is, mert a középiskolai tanárság hivatássá fejlődése, önszerveződése, valamint a tanárság állammal mint fő oktatásirányítóval való interakciója is meglehetősen kevésbé kutatott téma.

A professzionalizáció folyamata következtében, melynek során adott szakma képviselői önszerveződésüket és intézményesülésüket követően önálló egzisztenciát teremtenek, és közösségileg szavatolják az általuk nyújtott szolgáltatás magas színvonalát, a hivatáshoz tartozók nagyobb anyagi megbecsülést és társadalmi elismertséget szereznek. A középiskolai tanárság professzionalizációja kapcsán a szerző joggal teszi fel a kérdést, hogy e folyamat eredményeképp milyen társadalmi réteg alakul ki, illetve milyen már létező társadalmi csoporthoz sorolható a tanítást immár hivatásként gyakorlók csoportja. E problémakör különösképp a német történetírásán belül lényeges, hiszen a számos témát felölelő *Sonderweg*-vita egyik alapvető kérdését válaszolhatja meg: a tanárok célcsoportjaként posztulált *Bildungsbürgertum*hoz való sorolásuk indokolt-e? Valós és specifikusan német társadalmi csoportról van szó, ahogy azt Hans-Ulrich Wehler gondolja? Vagy csupán a hagyományos német történetírás által konstruált fogalomról, amint azt Jürgen Kocka állítja? Azaz mennyiben egyedi, s ha történetileg dinamikusan változó jelenség, akkor melyek a *Bildungs-*

bürgertum – tulajdonképp a polgárság neohumanista műveltségésményét hordozó és ennek megfelelő életformát folytató, ugyanakkor a német nemzeti identitással kiegészült társadalmi csoportja – lényegi alkotóelemei? Habár a szerző nem kívánja a maga teljességében megválaszolni e problémakört, kutatásának eredményei mégis igen lényeges szerepet tölthetnek be a kérdés német historiográfiájában belüli további tisztázásában. A fogalom körülhatárolásában ugyanis mankót jelenthet az annak kelet-közép-európai hasonlóságait és különbségeit könnyebben megragadhatóvá tévő összehasonlítás, amely által pontosabb interpretációk alakíthatók ki.

A választott téma elemzése, a munka szerkezeti ismertetése, valamint a lényegesebb kutatási kérdések bemutatása után immáron rátérünk a fő eredmények részletes ismertetésére. Már e ponton kijelenthető, hogy Keller Márkus mind a modernizációs paradigma felülvizsgálata, mind a megkérdészettség tézisének cáfolata tekintetében, mind pedig az értelmiségi–hivatalnoki szerepek vizsgálatát illetően a német és magyar társadalomtörténet-írás szempontjából döntő fontosságú következtetésekre jut. A szerző sikeresen igazolja, hogy a középiskolai tanárság mindkét országban lezajló professzionalizációja nyomán az állami fennhatóság jelentős mértékben kiterjedt a középfokú oktatás terén (is). Ugyanakkor ezzel párhuzamosan a vizsgált korszak végére, azaz a századforduló időszakára megszületett az egységes porosz és magyar tanári diploma, a fizetések kötelezővé váltak, mégpedig egy alapvetően előnyösebb állami fizetési tarifarendszer kiterjesztése révén. A tanárok örök célcsoportjának tekintett bírakkal majdnem azonos anyagi és presztízsszint elérése valósággá vált, valamint a tanári hivatás egységét és egységességét is szavatolták. Ennek azonban nyilvánvalóan ára volt. A vizsgált időszakban a tanári testületek autonómiájának szűkülése figyelhető meg – a két ország esetében, amint látni fogjuk, eltérő mértékben – egyrészt az igazgató hatalmának kiterjedtebbé

válása, másrészt az állami autoritás terjeszkedése következtében.

Keller Márkusnak sikerül a modernizációs paradigma holisztikus szemléletéből fakadó sematikus leegyszerűsítések egyik válfaját, a megkésétség (*backwardness*) tézisének is cáfolnia. A szerző szerint az elsősorban Nyugat-Európa és Kelet-Közép-Európa középiskolai tanárságának eltérő professzionalizációja nem egy időben később bekövetkező folyamat eredménye. Sokkal inkább olyan jelenség, mely eltérő kontextusok minőségi különbségeiből, tehát elsősorban különböző társadalomszerkezeti scenáriók, az állam – tanárság – társadalom interakciójának másfajta lejátszódásából eredt. Poroszországban és Magyarországon is a kontinentális professzionalizációs alapminta érvényesült, azaz az állam sokkal nagyobb szerepet töltött be, mint, mondjuk, Nagy-Britanniában. Igen lényeges ugyanakkor, s tulajdonképp rögvést cáfolja is a temporális fázisokban eltolódás elméletét, hogy Keller Márkus szerint e makroszintű közös adottság ellenére Poroszország összességében gyengébb teljesítményt nyújtott a civil társadalom fejlődésének eme aspektusában. A kedvezőbb magyarországi tanári professzionalizáció, a relatíve nagyobb mértékű autonómia kiharcolása a szerző szerint több folyamat eredménye. Magyarországon a felekezeti iskolák 1790 óta jelentős autonómiát élveztek, ami elsősorban a protestáns iskolák esetében vált a tanárság identitásának és státusának legfontosabb elemévé. Magyarországon a 19. század folyamán lehetővé vált az állammal való rugalmasabb interakció, amit az is erősített, hogy az – ismét csak elsősorban protestáns partikularizmuson és autonómián nyugvó – középiskolai oktatás a magyar nemzettudatban és nemzeti önállóság fenntartásában – az 1849 utáni abszolutizmus, 1867-től pedig a dualista monarchia keretein belül – a porosznál sokkal lényegesebb szerepet töltött be. Nyilvánvalóan a magyar állam és a tanárság interakciójában ez vált az egyik legfontosabb viszonyítási ponttá. A szerző érvelésében szereplő s azt gazdagító

számtalan remek példa közül most csak egyet kiragadva: a magyar nemzeti tudás „kiművelése” és eszmeköre hamarabb, az 1879-es országos középiskolai tantervvel már módszeres formában megjelent, míg ugyanez Poroszországban 1890-től vált a gimnáziumi tantervek egyik központi vonásává. Ennek kontextusában a függetlenebb szellemiséggel bíró és – bátran kijelenthető – öntudatosabb magyar tanárok újtóbbak voltak porosz társaiknál. A magyarországi középiskolai tanárság a porossal szemben az államot elsősorban végrehajtónak tekintette (magát pedig semmi esetre sem hivatalnoknak), s ezzel összhangban szakmai autonómiájának kiépítését az állam megnyerésével együtt sikeresen hajtotta végre.

Ezzel párhuzamosan a szerző kiválóan elemzi a porosz tanárság sajátos tagoltságát és mentalitásbeli adottságát. Míg Magyarországon a liberális állam egységesebb és függetlenebb tanársággal állt szemben, addig Poroszországban az erősebben centralizált államszervezet szabadabban érvényesíthette akaratát a megosztott tanársággal szemben. A porosz középiskolai oktatás osztottabb volt (humán gimnázium, reálgimnázium, főreáliskola), ennek megfelelően a nagyobb rétegzettség és a decentralizáltság folytán a tanárság nem tudott olyan ellenerőt képviselni, mint az egységesebb s elsősorban az 1867-ben megalakult Országos Középiskolai Tanáregyletben (OKTE) testet öltő magyarországi tanárság. A potenciális porosz tanári autonómiát tovább gyengítette, hogy maga a tanárság nagyban azonosult az etatista centralizáció mentalitásával és célkitűzéseivel. A porosz tanárok sokkal inkább hivatalnoknak tekintették magukat, mintsem egy független szakma teljesen önálló identitásával bíró (büszke) képviselőinek. Amint Keller egy helyen meg is állapítja, az állam–tanárság viszony két szereplője nagyon hasonló mentalitásának egyedüli különbsége Poroszországban valószínűleg csupán az értékék intellektuális forrásvidékeinek eltérő minőségéből eredt. (254. old.) A 19. század második felének Poroszországában a tanári hivatáshoz

erőteljesebb ideológiai elvárások társultak. A század elejétől domináns, humboldti neohumanista ideálokat fokozatosan háttérbe szorította a nemzetközypontú és hierarchikus felfogás – olyan rekvizitumokkal, mint például a tanárok teljes államhűsége. Ez utóbbi folyamat azonban sohasem vezetett ahhoz, hogy egyes rétegek esetében kialakuljon az állami elnyomás társadalmi érzete. Ez elsősorban annak köszönhető, hogy Poroszországban a tanárok kezdettől fogva sokkal inkább elfogadták az állam programadó és irányító szerepét. Az államvezetés, a minisztériumi köztisztviselők és a középiskolai tanárság oktatáspolitikáról alkotott elképzelései ugyanis jórészt egybeestek. Összességében tehát a két ország közötti különbségek egyrészt az államhatalom jellegéből és működésének módszereiből, másrészt a két társadalmi közeg eltéréseiből eredt. A szerző itt nagyon lényeges eredményre jut, hiszen így a megkérdéses strukturális hatásainak eleve meglehetősen sematikus magyarázatát tulajdonképpen plauzibilis, alaposan dokumentált és kiváló társadalomtörténeti elemzésen nyugvó összehasonlító perspektíva segítségével írja felül. Ezáltal pedig e témán keresztül lehetségessé válik az összehasonlító kutatások térségre vonatkozó egyik alapvető célkitűzése: a modernizáció polifóniájának történeti igazolása.

Mindazonáltal a tanulmánynak nem csupán koncepciója és elemzései rendkívül kimmunkáltak, Keller Márkus igen alaposan dokumentálta is kutatásait. A választott források megfelelnek a kitűzött céloknak és a szerző által preferált összehasonlítás szempontjainak is. Sikeresen vizsgálja felül mind a lokális, mind pedig a makroszintű okozati összefüggéseket, mégpedig úgy, hogy közben fogalmai nem válnak (s legfőképp nem tűnnek) önkonstruáltnak, öncélúnak. E tekintetben a munka további erénye, hogy a történetileg specifikus, az egyes tanári csoportokra jellemző sajátosságok elemzése – például a tanári szakma társadalmi elismertsége és befolyása, valamint a tulajdonképpen sztoikus etikai ideálokon alapuló pozitív ön-

képének fejlődése – sem sikkad el. Ez már csak azért is öröndetes, mivel a sikeres komparatív történeti analízis egyik alapfeltétele a jól megragadható, ugyanakkor nem túlságosan absztrahált fogalmak és analitikai egységek felhasználása.

Kétségtelen azonban, hogy e munka erényei is csak abban az esetben nyerik el teljes értéküket, ha a melléklet társuló hiányosságokkal együtt mérlegeljük azokat. Az összehasonlító történeti módszert bemutató fejezetben (56–65. old.) helye lett volna még (legalább) egy igen fontos recens összefoglalásnak (Iordachi, Constantin: *Reconceptualizing the Social: East Central Europe and the New Sociocultural History*. In: Schlacks, Charles et al. (eds): *East Central Europe / L'Europe du Centre-Est. Eine wissenschaftliche Zeitschrift*. Vol. 34-35. (2007–2008) No. 1-2., 1–35.). Különösen így van ez, ha figyelembe vesszük, hogy a jelzett tanulmány nagyon lényeges megállapításokat tesz a kelet-közép-európai térségre vonatkozóan. A fent már aposztrofált kiváló szempont- és forrásválasztás ellenére néhány ponton szűkösen tűnik a felhasznált levéltári és könyvészeti anyag, néhol oldalakon át csupán egy-két hivatkozást talál az olvasó. Ugyanakkor azt is meg kell említeni, hogy maga a szerző is elismeri, hogy az összehasonlító perspektíva igencsak megnehezíti az egyes rész kérdések kimerítő tárgyalását. További korlátozó tényező, hogy az elsősorban diszkurzív vizsgálatra és jogtörténeti fejtegetésekre épülő elemzés megszabta a kiaknázható források körét is. Mégis felmerülhet az olvasóban, hogy más típusú források – többek között például a tanári munkáról íródott, nem kifejezetten egyesületi vagy szűkebb tanári szakmai fórumokhoz köthető művek – miért nem kerültek be az elemzésbe. Más típusú problémát jelent, hogy a városi és vidéki tanárság közötti különbségekből eredő feszültség feltérképezésekor a szerző nem ad meggyőző magyarázatot arra nézve, hogy mit tekintünk igazán fontosnak a diszkrepancia kialakulásában: a területi megosztottság mellett mi játszott elsődleges szerepet – a fizetés,

a presztízs vagy például az érdekvégyesítés különböző mértékű adottságai? Ehhez kapcsolható egy további hiányosság, Keller Márkus jórészt diskurzusvizsgálatra szorítkozik, főképp a tanárok társadalmon belüli helyzetének elemzésekor. Ennek az önképnek a vizsgálata során ugyanakkor csiszoltabb, teljesebb történeti kép alakulhatott volna ki, ha a szerző valamivel részletesebben (és nagyobb empirikus merítéssel) értekezett volna például a tanárok szabadidejének eltöltési módjairól, életviszonyairól vagy épp a többi társadalmi csoporthoz viszonyított anyagi helyzetükről. E szempontokat és eredményeket alaposabban össze lehetett volna vetni a diskurzus alakulásával, ezáltal pedig többértékű lehetett volna tenni a „szakmai közbeszéd” elemzését, árnyaltabbá vált volna a néhol sematikus vizsgálat. Ennek szükségessége könnyen belátható, hiszen ezeket a diskurzusokat nem csupán az állam és a tanárok között folyó kommunikáció és interakció motiválta, hanem más társadalmi összefüggések is, így például a tanárság más társadalmi csoportokhoz, elsősorban a bírák mellett más hivatalnoki/értelmiségi csoportokhoz viszonyított szerepe. S még az egyesületi diskurzuson belül is teret nyerhetett volna egy társadalomtörténetileg részletesebb vizsgálat. A szerző érvelését ugyanis jól kiegészíthette volna annak elemzése, hogy az egyesületi diskurzus(ok) mennyiben reprezentatívak, milyen mértékben és pontosan hogyan állnak összefüggésben a magyar nemzetépítéssel. Mindeme jelzett hiányosságok ellenére, melyek jórészt a választott módszerek és perspektíva, valamint nem utolsósorban a terjedelmi korlátok okozta behatároltság eredményei, az olvasó így is kitűnő képet kap a tanárság társadalmi szerepéről és önképének fejlődéséről.

Mindenképp üdvözölhetjük, hogy egy ilyen szemléletű porosz–magyar összehasonlító történeti munka vált elérhetővé. Ugyanakkor még a hiánypótló munkáknál is érvényesülnie kell a formai és stiláris pontosságnak, ami jóllehet jellemző e kötetre, mégis

néhány zavaró problémára fel kell hívni a figyelmet, különösen, ha a munka didaktikai célra is felhasználásra kerül. A kötet szerkesztése alapos és körültekintő, de a fejezetek számozás nélkül szerepelnek, továbbá a szöveg jó pár tipográfiai kívánnivalót hagy maga után. Minden harmadik-negyedik oldalon elütésre bukkan az olvasó – kirívó esetek is adódnak, például „*klasszika-filológus*” (104. old.). Valószínűleg korábbi szerkesztési munkálatokból maradhatott a szövegben számos felesleges elválasztójel, melyek semmilyen szintaktikai funkcióval nem rendelkeznek. Néhány fejezetben a jogtörténeti fejtegetések – olykor túlzott adatgazdagságuk miatt – meglehetősen száraz olvasmánynak bizonyultak. Ezt azonban a szerző is érzékelte, és jó érzékkel egy-egy kiegészítő, néhol anekdotikus példa betoldásával oldotta fel a jogi háttér szükséges bemutatását a szélesebb történeti elemzésben, így a könyv (szinthe) sohasem untat. Emellett nagyszerű ötlet volt a szöveghez arányosan adagolt képek hozzáadása, melyek remek kiegészítést nyújtanak, s kellemes pihenést hoznak a szemnek. A szövegkohézió többnyire egyenes. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy talán szerencsés lett volna néhány összegző táblázat beillesztése, melyek hasznosságuk mellett könnyebb áttekinthetőséget és érthetőséget kölcsönöztek volna az egyes fejezeteknek. Ez utóbbi megállapítás különösképp érvényes az összehasonlító magyarázatok esetében, már csak azért is, mivel a munka lenyűgöző adatgazdagsága könnyedén lehetővé tette volna a (statisztikai) táblázatok szerkesztését. Jóllehet e hiányosságok kiküszöbölése tovább növelte volna a munka egyébként kiváló minőségét, a kötet összességében így is jól használható didaktikailag. Nemzetközileg is fontos végkövetkeztetései mellett számos további alap-, rész- és összehasonlító kutatást inspirálhat, de nem csupán a professzionálizálódott magyar szakma számára ajánlott.

CORA ZOLTÁN